

9. ઉપકારહતસ્તુ કર્તવ્ય:

[મૃચ્છકટિક મહાકવિ શૂદ્રકવિરચિત પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક છે. આ રૂપકમાં સમાજના સામાન્ય સ્તરનાં પાત્રોને લઈને કવિએ કથાવસ્તુ કલ્પી છે. નાયક તરીકે ગઈ કાલનો ધનિક અને આજનો દરિદ્ર એવો ચારુદત્ત છે. નાયિકા વસન્તસેના નામની એક ધનિક ગણિકા છે. આ બન્નેના અદ્ભુત પ્રણયની શૂદ્રકે કલ્પેલી આ કથા સંસ્કૃતસાહિત્યની અજોડ કથા છે.

મૃચ્છકટિકના છેલ્લા દસમા અંકમાંથી આ નાટ્યાંશ લેવામાં આવ્યો છે. રાજાના સાળા શકારે વસન્તસેનાને ગુંગળાવીને મારી નાખી હતી. પોતે કરેલી આ હત્યાનો આરોપ તે ચારુદત્ત ઉપર મૂકે છે. ચારુદત્તને ફાંસીની સજા થાય છે. નસીબજોગે વસન્તસેના જીવતી હોય છે અને સંજોગોવશાત્ રાજસત્તાનો પલટો થાય છે. વળી, ચારુદત્તે નહિ પણ શકારે તેની હત્યાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે હકીકત પ્રકાશમાં આવે છે. તેથી હવે સામાન્ય નાગરિક બનેલા શકારની ધરપકડ કરવામાં આવે છે. ધરપકડ કરાવેલા આ શકારને શું સજા કરવી, તે સંદર્ભે જે સંવાદ આલેખાયો છે, તે સંપાદિત કરીને અહીં પ્રસ્તુત છે.

સત્તાસ્થાને બેઠેલા દુષ્ટ માણસો થોડા વખત માટે ભલે નિર્દોષને પીડા આપી શકતા હોય, પણ છેવટે તો પોતે જ પીડાતા હોય છે. વળી, સજ્જન માણસ સત્તામાં આવ્યા પછી પોતાનું બૂરું કરનારા દુષ્ટ માણસ પ્રત્યે બદલાની ભાવના નથી રાખતા, પરંતુ ક્ષમા તથા ઉપકારની ભાવના રાખતા હોય છે, એ બોધ આ સંવાદમાંથી મળે છે. વળી, પોતાના મનમાં રહેલા ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સંસ્કૃતમાં અવ્યયપદોનો જે રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તેનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.]

(નેપથ્યે - અરે રે રાષ્ટ્રિયશ્યાલક । એહિ એહિ । સ્વસ્ય અવિનયસ્ય ફલમનુભવ ।)

(તત: પ્રવિશતિ પુરુષૈરધિષ્ઠિત: પશ્ચાદ્બાહુબદ્ધ: શકાર: ।)

શકાર: : (દિશોઽવલોક્ય) સમન્તત: ઉપસ્થિત: એષ રાષ્ટ્રિયબન્ધ: । તત્કમિદાનીમ્ અશરણ: શરણં
બ્રજામિ । (વિચિન્ત્ય) ભવતુ, તમેવ શરણવત્સલં ગચ્છામિ । (ઇત્યુપસૃત્ય) આર્યચારુદત્ત ।
પરિત્રાયસ્વ પરિત્રાયસ્વ । (ઇતિ પાદયો: પતતિ ।)

(નેપથ્યે - આર્યચારુદત્ત ! મુઞ્ચ મુઞ્ચ । વ્યાપાદયામ એનમ્ ।)

શકાર: : (ચારુદત્તં પ્રતિ) મ્હો અશરણશરણ પરિત્રાયસ્વ ।

ચારુદત્ત: : (સાનુકમ્પમ્) અહહ । અભયમ્ અભયં શરણાગતસ્ય ।

શર્વિલક: : (સાવેગમ્) આ: અપનીયતામ્ અયં ચારુદત્તપાર્શ્વાત્ । (ચારુદત્તં પ્રતિ) નનૂચ્યતાં કિમસ્ય પાપસ્ય
અનુષ્ઠીયતામિતિ ।

આકર્ષન્તુ સુબદ્ધવૈનં શ્વભિ: સંઘ્રાઘતામ્ અથ ।

શૂલે વા તિષ્ઠતામેષ પાટ્યતાં ક્રકચેન વા ॥

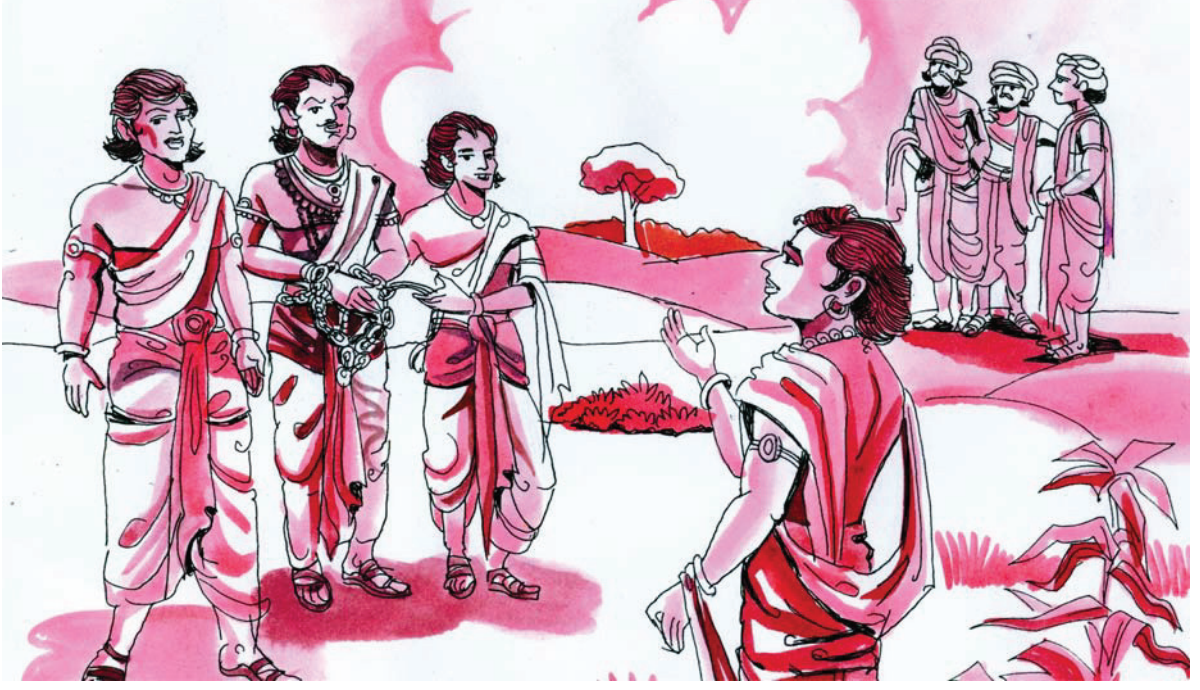
ચારુદત્ત: : કિમહં યદ્ બ્રવીમિ તત્ ક્રિયતે ।

શર્વિલક: : કોઽત્ર સંદેહ: ।

શકાર: : મ્હટારક ચારુદત્ત શરણાગતોઽસ્મિ । તત્ પરિત્રાયસ્વ । યત્તવ સદૃશં તત્કુરુ । પુનર્ન ઈદૃશં
કરિષ્યામિ ।

(નેપથ્યે) (પૌરા: વ્યાપાદયત । કિંનિમિત્તં પાતકી જીવ્યતે ।)

શર્વિલક: : અરે રે અપનયત । આર્યચારુદત્ત આજ્ઞાપ્યતામ્ કિમસ્ય પાપસ્ય અનુષ્ઠીયતામ્ ।

- ચારુદત્ત: : કિમહં યદ્ બ્રવીમિ તત્ક્રિયતે ।
 શર્વિલક: : કોઽત્ર સંદેહ: ।
 ચારુદત્ત: : સત્યમ્ ।
 શર્વિલક: : સત્યમ્ ।
 ચારુદત્ત: : યદ્યેવં શીઘ્રમયમ્.... ।
 શર્વિલક: : કિં હન્યતામ્ ।
 ચારુદત્ત: : નહિ નહિ । મુચ્યતામ્ ।
 શર્વિલક: : કિમર્થમ્ ।
 ચારુદત્ત: : શત્રુ: કૃતાપરાધ: શરણમુપેત્ય પાદયો: પતિત: ।
 શસ્ત્રેણ ન હન્તવ્ય:
 શર્વિલક: : એવમ્ । તર્હિ શ્વભિ: ક્ષાદ્યતામ્ ।
 ચારુદત્ત: : નહિ । ઉપકારહતસ્તુ કર્તવ્ય: ॥
 શર્વિલક: : અહો આશ્ચર્યમ્ । કિં કરોમિ । વદત્વાર્ય: ।
 ચારુદત્ત: : તન્મુચ્યતામ્ ।
 શર્વિલક: : મુક્તો ભવતુ ।
 શકાર: : આશ્ચર્યમ્ । પ્રત્યુજીવિતોઽસ્મિ । (ઇતિ પુરુષૈ: સહ નિષ્ક્રાન્ત: ।)

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : રાષ્ટ્રિયશ્યાલક: રાજાનો સાળો **શકાર:** શકાર (તે સ-ને બદલે શ જ બોલે છે, એથી એનું નામ શકાર પડી ગયું છે.) **રાષ્ટ્રિયબન્ધ:** રાજાનો બંધુ, રાજાનો સગો (સાળો) **ભટ્ટારક:** શેઠ **શૂલ:** શૂળી, ફાંસી આપવા માટેનો સ્તંભ **ક્રકચ:** કરવત

(નપુંસકલિંગ) : **ફલમ્** ફળ, પરિણામ **શસ્ત્રમ્** હથિયાર (હાથમાં રાખીને વપરાય તે શસ્ત્ર અને ફેંકીને વપરાય તે અસ્ત્ર).

વિશેષણ : **અશરણ** : જેનું કોઈ શરણ નથી તેવો, શરણ વગરનો **શરણાગત** : શરણમાં આવેલો **પાપ** : પાપી **પાતકી** પાપ કરનારો, પાપી

સર્વનામ : **સ્વસ્ય** પોતાનું **એષ** : આ (પુંલિંગ) **એનમ્** આને **અયમ્** આ **યત્** જે (નપુંસકલિંગ) **તત્** તે (નપુંસકલિંગ)

અવ્યય : **અરે રે** અરે ઓ (આશ્ચર્ય સાથેના સંબોધન માટે વપરાય છે.) **સમન્તતઃ** ચારે બાજુ **તત્** તેથી **ઇદાનીમ્** અત્યારે **પ્રતિ** ની તરફ, પ્રત્યે **ભો** : કોઈકને સંબોધન કરવા માટે વપરાતો અવ્યય, અભિમુખ કરવા માટે વપરાતો શબ્દ **અહહ** દયા પ્રદર્શિત કરવા માટે વપરાય છે. દુઃખ, આશ્ચર્ય, અનુકંપા-કૃપાભાવ બતાવવા માટેનો ઉદ્ગાર **આ** : ગુસ્સો કે અણગમો પ્રદર્શિત કરવા માટે વપરાય છે, ક્રોધ બતાવવા માટેનો ઉદ્ગાર **નનુ** આજ્ઞા મેળવવાનો ઈરાદો વ્યક્ત કરવા માટે વપરાય છે **શીઘ્રમ્** જલદી, ઉતાવળે **નહિ ન તર્હિ** તો **અહો** આશ્ચર્ય સૂચવવા માટે વપરાય છે, આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર

કૃદન્ત : **અવલોક્ય** (અવ + લોક + ત્વા > ય) । **સુબદ્ધવા** (સુ + બન્ધ + ત્વા) । **ઉપસૃત્ય** (ઉપ + સૃ + ત્વા > ય)

સમાસ : શરણાગતસ્ય (શરણમ્ આગતઃ, તસ્ય । દ્વિતીયા તત્પુરુષ) । ચારુદત્તપાર્શ્વાત્ (ચારુદત્તસ્ય પાર્શ્વમ્ તસ્માત્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ઉપકારહતઃ (ઉપકારેણ હતઃ । તૃતીયા તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : **પષ્ઠ ગણ** (પરસ્મેપદ) **પ્ર + વિશ્** (પ્રવિશતિ) પ્રવેશવું, દાખલ થવું

વિશેષ

(1) **શબ્દાર્થ** : **પુરુષૈરધિષ્ઠિતઃ** માણસોથી રક્ષાયેલો, રાજાના માણસોથી દેખરેખ રખાયેલો **પશ્ચાદ્બાહુબદ્ધઃ** જેના હાથ પાછળ બાંધેલા છે તેવો **અભ્યુપપન્નશરણવત્સલમ્** શરણમાં આવેલાને વડાલ-પ્રેમ કરનારને **પરિત્રાયસ્વ** બચાવો. **મુઞ્ચ** છોડી દો. **અશરણશરણ** જેનું કોઈ શરણ નથી તેનું શરણ **વ્યાપાદયમઃ** અમે મારી નાંખીએ છીએ. **સાનુકમ્પમ્** અનુકંપા-દયા સાથે **સાવેગમ્** આવેગ-ક્રોધ સાથે **અપનીયતામ્** દૂર લઈ જાવ. દૂર હઠાવો. **કિમ્ અનુષ્ઠીયતામ્** શું કરવામાં આવે ? **આકર્ષન્તુ** ખેંચવામાં આવે ? **શ્વભિઃ** કૂતરાઓથી **સંખાદ્યતામ્** (ફાડી) ખવડાવવામાં આવે ? **તિષ્ઠતામ્** ઊભો રાખવામાં આવે ? **પાઠ્યતામ્** વહેરાવી દેવાય ? **તત્ ક્રિયતે** તે કરવામાં આવે. **તત્કુરુ** તે કરો. **પૌરાઃ** પુરમાં રહેનારા માણસો, નગરજનો **વ્યાપાદયત** મારી નાંખો. **જીવ્યતે** જિવાડી રાખ્યો છે. **અપનયત** દૂર લઈ જાઓ. **આજ્ઞાપ્યતામ્** આજ્ઞા આપો. આદેશ કરો. **કિં હન્યતામ્** શું મારી નાખવામાં આવે ? **મુચ્યતામ્** છોડી દો. મુક્ત કરો. **કૃતાપરાધઃ** કર્યો છે અપરાધ જેણે, અપરાધી માણસ **પ્રત્યુજીવિતોઽસ્મિ** જીવતો ઉગારી લેવામાં આવ્યો છું. જીવતો રહ્યો છું.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) પુરુષૈરધિષ્ઠિતઃ શકારઃ કીદશઃ આસીત્ ?

(ક) પાશબદ્ધઃ (ખ) પશ્ચાદ્બાહુબદ્ધઃ (ગ) પ્રસન્નઃ (ઘ) દુઃખિતઃ

(2) 'કિમહં યદ્ બ્રવીમિ તત્ ક્રિયતે' ઇતિ વચનમ્ કસ્ય ?

(ક) નગરજનસ્ય (ખ) શર્વિલકસ્ય (ગ) શકારસ્ય (ઘ) ચારુદત્તસ્ય

(3) 'એવમ્ તર્હિ શ્વભિઃ સંખાદ્યતામ્ ।' એતદ્ વાક્યં કઃ વદતિ ?

(ક) શૂદ્રકઃ (ખ) ચારુદત્તઃ (ગ) શર્વિલકઃ (ઘ) શકારઃ

- (4) શકાર: - આશ્ચર્યમ્ અસ્મિ ।
- (ક) જીવિત: (ખ) પ્રત્યુજીવિત: (ગ) ડજીવિત: (ઘ) મુક્ત:
- (5) ક: સન્દેહ: ?
- (ક) તત: (ખ) યત: (ગ) અત્ર (ઘ) ઇત:
- (6) સ: સહ નિર્ગચ્છતિ ।
- (ક) પુરુષૈ: (ખ) પુરુષં (ગ) પુરુષસ્ય (ઘ) પુરુષ:
- (7) શર્વિલક: પ્રતિ પશ્યતિ ।
- (ક) ચારુદત્તાય (ખ) ચારુદત્તં (ગ) ચારુદત્તેન (ઘ) ચારુદત્તાત્
- (8) યદિ ઇવં શ્વભિ: ચ્વાદ્યતામ્ ।
- (ક) તદા (ખ) યત્ર (ગ) તત્ર (ઘ) તર્હિ

2. રેચાડિકતપદાનાં સમાસપ્રકારં લિચ્વત ।

- (1) અહહ । અભયમ્ અભયં શરણાગતસ્ય ।
- (2) આ: અપનીયતામ્ અયં ચારુદત્તપાર્શ્વાત્ ।
- (3) ઉપકારહત: કર્તવ્ય: ।

3. સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિચ્વત ।

- (1) શકાર: ચારુદત્તમ્ ઉપસૂત્ય કિં કથયતિ ?
- (2) નેપથ્યે પૌરા: કિં કથયન્તિ ?
- (3) કૃતાપરાધ: શત્રુ: યદિ શરણમુપેત્ય પાદયો: પતિત: તદા કિં કરણીયમ્ ?
- (4) ઉપકારેણ ક: હત: ?

4. ઉદાહરણાનુસારં શબ્દરૂપૈ: રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

ઉદાહરણમ્ -

પુરુષેણ	પુરુષાભ્યામ્	પુરુષૈ:
(1) પાપસ્ય
(2)	પાદયો:
(3)	પૌરા:
(4) આર્યચારુદત્તમ્
(5) મુક્ત:

5. માતૃભાષયા ઉત્તરાણિ લિચ્વત ।

- (1) શકારે શેનું ફળ ભોગવવાનું છે ?
- (2) શકાર હવે ચારુદત્તને કયા રૂપમાં જુએ છે ?
- (3) શર્વિલક શકારને કેવો દંડ આપવાનું વિચારે છે ?

પ્રવૃત્તિઓ

- મૃચ્છકટિકમ્નું કથાવસ્તુ વાંચો.
- વર્ગમાં આ નાટ્યાંશ વાચિક અભિનય સાથે રજૂ કરો.